

פרק עשירי: מושבות ונקודות חקלאיות נוספות בשנת השמיטה תרנ"ו

מוצא

ככל הנראה, לא נמכרו האילנות בהתיישבות הצעירה במוצא. בדיווח מירושלים, מכ"א בתשרי תרנ"ו, צוין: "ב'מוצא" קראו הפועלים "שמטה", אך אינם שובתים מכל מלאכה כי עוד רבה עליהם לעזוק את האדמה ולסקלה ולהקים גדרים ולשמור את הנטיעות הקודמות".⁷³⁴ ברור אפוא שלא ניטעו נטיעות חדשות, ונראה שנעשו במטעים פעולות קיומיות בסיסיות בלבד.

רמה

בניגוד להתיישבות במוצא, שהתבססה כולה על מטעים, חלק לא מבוטל מן החקלאות במושבה החדשה ברמה התבססה על מזרע. כאמור מצבה של ההתיישבות במקום, ערב השמיטה, היה בכי רע,⁷³⁵ והחלטתם של האיכרים לשבות מזריעה בשמיטה, ככל הנראה החמירה את מצבם, כפי שציין יהודה גרוזובסקי בסקירתו בשנת תרנ"ז:

"ולפני שנתיים נתישבו שם באמת שלש עשרה משפחות מן התימנים, ויחלו לנטע כרמים, אך רשיון לנטוע לא היה להם מאת הממשלה, ויפריעו אותם הפקידים מעבודתם, וגם תמיכה לא קבלו כאשר קוו מתחלה, ונוסף על כל אלה, באה עליהם שנת השמיטה הזאת, אשר בסביבות ירושלים שמרו את כל החומרות שהחמירו בזה רבני ירושלים, - ויעזבו התימנים את רמה".⁷³⁶

ארטוף

במהלך שנות ה-90 קמו כמה אגודות בכולגריה, שחבריהן שאפו להתיישב בארץ. בשנת תרנ"ה (1895) יחלו כמה מהאגודות לממש את שאיפתן בפועל, והניסיון הראשון שיבשיל לכדי מעשה, יהיה הקמת התיישבות בהרי יהודה.⁷³⁷

בתשרי תרנ"ו (ספטמבר 1895), רכשה התאגדות של 50 משפחות מארבע ערים בכולגריה, כ-5,500 דונם מאדמות הכפר הערבי ארטוף, שהיו בבעלות המיסיון הבריטי. התוכנית הייתה ליישב בחמש השנים הראשונות את המקום, ולעבדו בתקופה זו בשותפות. כשבכל שנה יעלו ויתיישבו עשר משפחות.

734. המגיד, כ' בחשוון תרנ"ו (7.11.1895), עמ' 339.

735. ראו לעיל הע' 265.

736. גרוזובסקי, על סף, עמ' 33.

737. הניסיונות הנוספים הם: ניסיון התיישבות בחורן, בין השנים תרנ"ו-תרנ"ח (1896-1898), והניסיון לרכישת קרקע חקלאית טובה עבור התיישבות של כ-600 משפחות ליד העיר כרך שבעבר הירדן, במהלך שנת תרנ"ו (1896). ראו קונפורטי, הר טוב, עמ' 12; אילן, הכמיהה, עמ' 204-205, 325-327.

ההתיישבות במקום (ארד-טוב בפי המתישבים, ולימים הר-טוב) החלה בפועל, ביום רביעי, א' בטבת תרנ"ו, נר שביעי של חנוכה, כשבמקום מתיישבות שלוש משפחות ראשונות, אליהן יתוספו בקיץ תרנ"ו ארבע משפחות נוספות ובחור אחד.⁷³⁸ בשטח המושבה, היו מצויים כבר כמה מבנים, וכן עצי זית ותאנה, כמו גם שדות תבואה. המשפחות לא עבדו בחקלאות במהלך החורף, הן בשל כך ששלושת הגברים היו עסוקים בהתקנת הדירות, והן בשל שנת השמיטה. כל השדות הוחכרו לערבים, שחכרו אותן קודם מן המיסיון.⁷³⁹ מאידך, זרעו המתישבים ירקות שונים, במהלך הקיץ, כשהם מנמקים זאת, ככל הנראה, בצרכי 'אוכל נפש'.⁷⁴⁰

יריחו

במהלך שנות ה-90 התיישבו כמה משפחות באזור יריחו ועסקו בחקלאות. ככל הנראה הראשונים שהחלו בכך היו עולים מבולגריה, כבר בשנת 1895 (שלהי תרנ"ה או ראשית תרנ"ו).⁷⁴¹ באוגוסט 1897, דיווח בטאונם של יהודי בולגריה 'איל אמיגו דיל פואיבלו' (ידיד העם), שזה כשנתיים מעבד אברהם ליאון מנסיכות בולגריה, יחד עם אשתו ובנו, שסיים את לימודיו בבית הספר החקלאי מקווה ישראל, שטח אדמה גדול ליד יריחו. השטח נחכר מן הממשלה לחמש שנים, תמורת תשלום של 10 לירות תורכיות לשנה בשנתיים הראשונות, ו-13 לירות בשלוש השנים הבאות. המשפחה השתכנה במבנה בן שני חדרים ליד השטח החכור. זמן קצר לאחר בואם הצטרף עליהם כשותף משה בן יעקב, מקהילת סבישטוב שבבולגריה. יחד עם פלחים מקומיים הם נטעו במקום 600 עצי פרי הדר ועיבדו גן ירק. שאת תוצרתו מכרו בירושלים.⁷⁴²

738. ראו בפרט במכתבו המפורט של חיים אלעג'ס ממיסדי ההתיישבות במקום (המגיד, ט"ו בסיוון תרנ"ו (27.5.1896), עמ' 161-162, וכן: ח' דרומי, "תולדות המושבה הר-טוב", הד המזרח, ג (תש"ג), עמ' 7; שם, ה (תש"ג), עמ' 6. וראו עוד בן-ארצי, הרטוב, עמ' 126-129; הנ"ל, לתולדותיה, עמ' 351-358; קונפורטי, הר טוב, עמ' 17-18; פרי, נשיאים ורוח, עמ' 176; בן בסט, הר-טוב, עמ' 3-53.

739. דרומי (שם) ציין רק את הנימוק של העיסוק בבנייה, אולם בדיווחו של דוד ילין על המושבה, בה' באלול תרנ"ו, הוא ציין ש"בשנה הזאת עלו כבר חמשה מהם וישבו על אדמתם עד היום, אך לרגלי השמיטה לא הרבה עבדו בשנה הזאת וימסרוה לשכניהם האחרים באריסות" (המליץ, כ"ג באלול תרנ"ו (1.9.1896), עמ' 2; ילין, כתבי, א, עמ' 73).

740. דרומי (שם) ציין שהראשון שזרע ירקות בחלקת אדמה ליד ביתו היה "בכור גירון שהיה בעל מרץ ולא יכול לשבת בטל". לפני הפסח עסקו המשפחות "בסקול חלקת אדמה על יד הבית בשביל לזרוע ירקות בקיץ בהשקאה", ושכלל לא הייתה הצלחה לגידולים אלו, בשל חוסר הבנתם של המתישבים בתנאי האקלים ובטיב האדמה. הוא הוסיף שם שחיים אלעג'ס, שהצטרף למתיישבים בקיץ תרנ"ו, רצה לזרוע בקיץ כמו בבולגריה, ובנו, בוגר מקוה ישראל, הזהיר אותו שלא לזרוע בהעדר גשמים בקיץ. חיים אלעג'ס עצמו דיווח קודם בואו למושבה: "שלוש המשפחות אשר עלו בשנה הזאת עשו נסיונות רבים בארץ, זרעו פולים, עדשים, תפוחי אדמה, זרועי גנה וירקות, ולפי המכתבים הבאים מהם עלו יפה מאד, גם החטה והשעורה אשר נזרעו ע"י הפלחים עלו יפה" (ראו במכתבו, לעיל הע' 738). על הנימוק לעבודה בשמיטה, ראו במכתבו של ברזילי לסלוצקי, בכ"א בטבת תרנ"ו: "ארטוף [...] לחו"צ שבבולגריה [...] (הם שובתים אבל זורעים תפוחי אדמה באמרם כי אוכל נפש מותר) ועוד שבעה חברים יבאו אחר הפסח בס"ה [בסך הכל] הם חמשים ותכניתם כעין תכנית מנוחה ונחלה" (אצ"מ A25\22, עמ' 375-376). עוד על אלעג'ס והתייחסותו לסוגיית השמיטה בפתח תקווה בשנת תרמ"ב, בהקשר של נחלת גיסו, יהודה בכר, ראו לעיל כרך א, נספח 1, עמ' 453.

741. לונץ ציין בשנת תרנ"ה, שזה כשנתיים יושבים ביריחו "ששה יהודים בלי בני ביתם והמה מחזיקים חנויות מכל מיני סחורה" (לונץ, לוח (לשנת תרנ"ו), עמ' ט). אולם אלו כאמור לא עסקו בחקלאות.

742. קונפורטי, חלוצים בולגרים, עמ' 13-14.

קריאתם של המתיישבים הנ"ל, בשנים הקרובות, להרחיב את ההתיישבות על ידי משפחות נוספות מבולגריה לא צלחה.⁷⁴³ מכמה מקורות עולה שלמקום הצטרפו כמה משפחות אשכנזיות, מיוצאי רומניה, שחכרו שטח אדמה מן השלטונות. בראשן משפחותיהם של משה אברהם אורנשטיין ויעקב גרין.⁷⁴⁴ בשלהי שנות ה-90 עזבו רוב המשפחות, לאחר שהתקשו להתקיים במקום, ונותרה למעשה, משפחה יהודית אחת במקום,⁷⁴⁵ היא משפחת

743. במהלך שנת 1896 (תרנ"ו) בחן נציג של 20 משפחות מבולגריה את האפשרות להתיישב במקום, אולם לאחר ביקורו במקום, שלל למעשה את האופציה הזו, מנימוקים פוליטיים ואקלימיים. בקיץ תרנ"ז (אוגוסט 1897) ניסה משה בן יעקב לשכנע שניתן לפתח במקום התיישבות בת קיימא של 50-60 משפחות, וקרא לצעירים בני 20-30 להתיישב במקום, אולם דבריו לא מצאו כנראה הד (ראו קונפורטי, שם, עמ' 14).

744. שמואל רפאלוביץ מירושלים דיווח שבסיון תרנ"ו "שלשה יהודים מפליטי רוסיה, ה' אורנשטיין, ליאון וגרין, חכרו מאת הממשלה אדמה בכפר הירדן אצל יריחו לעבדה ולשמרה" (לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ז, עמ' 262). בהצבי, ה' בתמוז תרנ"ו (19.6.1896), עמ' קמ, דווח שר' משה אברהם אורנשטיין ור' אברהם ליאון באו וסיפרו שחכרו מפקיד הסולטן "את הגן אשר אצל יריחו" בעד 2,000 פר' לשנה, למשך 5 שנים, ו-3,000 פר' לשנה בחמש השנים הבאות. מלבד זאת ייתנו להם כאלף דונם לזריעה לחומש (כלומר שחמישית מהיבול ניתנת כתשלום עבור החכירה), כמו לפלחים שם. "זכבר שלחו שמה משפחה אחת. ועוד שבע משפחות רצות ללכת שמה ולהקדיש את עצמם לעבד את האדמה ולחיות על יגיע כפיהם". אך הם חסרים אמצעים לכך ולא הצליחו להשיג סיוע לכך. דוד ילין דיווח בהצבי, כ"ט בכסלו תרנ"ז (4.12.1896), עמ' לט, ש"ארבע משפחות משה אברהם אורנשטיין, אברהם ליאון, יעקב גרין ושמואל ליאון", יצאו בשבוע זה להתיישב באדמת הסולטן שלידי יריחו. הם אמנם קיבלו רישיון לכך כבר קודם, אולם חסרו את האמצעים להתיישבות, ועלו רק עתה אחרי שקיבלו מימון לכך, בסך 1,000 פר', מאשה נדבת לב "ייקנו להם כלי עבודה היתר נצרכים, ויצאו שמה עם בני ביתם, ויחלו את עבודתם". כט"ז שבט תרנ"ז פורסם בהמליץ דיווחו של דוד ילין על כמה יהודים שהשיגו בקיץ האחרון שדה רחב-ידיים מאדמת הסולטן, בחכירה לעשר שנים, והתיישבו שם עם בני משפחתם (המליץ, ט"ז שבט תרנ"ז (19.1.1897), עמ' 1; ילין, כתבי, א, עמ' 109). ישעיהו רפאלוביץ שביקר במקום בקיץ תרנ"ז, ציין שבא לבקר את ההתיישבות החדשה במקום אחרי ש"השנה הזאת לקחו אחדים מאחינו אדמה בחכירה מאדמת הסולטן". הוא מצא את האיכרים זורעים בשדה וציין שהמימון לכך ניתן על ידי "האשה הנכבדה לאה סימנאביטש מבוקרשט", שהלוותה להם כ-1,400 פר', סכום ששימש להם לקניית כלי עבודה, עגלה וסוסים (הצבי, ב' בסיון תרנ"ז (20.7.1897), עמ' קמט). ככל הנראה התיישבה שם משפחת ליאון (שבאה מבולגריה ולא הייתה מ'פליטי רוסיה), ולמעשה אף המשפחות האשכנזיות באו מרומניה, כדלהלן, קודם להתיישבות האשכנזית במקום. פרטים על המתיישבים במקום, בשלהי שנות ה-90, עולים מבקשות עזרה שהפנו לגורמים שונים, בשל מצבם הקשה. על מכתב מ-12.7.1898 (כ"ב בתמוז תרנ"ח), ומכתב מ"ג בכסלו תרנ"ט (27.11.1898) חתומים משה אברהם (אורנשטיין), יעקב גרין, ודוד חיים הכהן "אברי יריחו" (ארליך, יריחו היהודית, עמ' 151-154).

745. ראו לונץ, לוח (לשנים תרנ"ט, תר"ס, תרס"ב, תרס"ג), וכדלהלן בטבלה:

השנה	חקלאים (חוכרים אדמת הסולטן)	חנוונים
תרנ"ח	5 משפחות (17 נפשות)	2 ללא ממשפחותיהם
תרנ"ט	2 משפחות (9 נפשות)	2 ללא ממשפחותיהם
תרס"א	משפחות אחדות. 1 חוכרת אדמה, והשאר בשכירות אצלה*	2 ללא ממשפחותיהם
תרס"ב	משפחה אחת חוכרת אדמת אחד התושבים	2 ללא ממשפחותיהם

* לונץ הוסיף שביריחו פתח יהודי אשכנזי חנות, ותשעה יהודים אורפאים [=אורפלים]. מן העיר אורפה שבדרום מזרח אנטוליה] עובדים בתור פועלים אצל איש אחד שלקח בחכירה מאדמת הסולטן וכי בקביעות יושבים ביריחו 'שנים מאחינו האשכנזים שחכרו אחוזה לגן ירק ולפרדס על משך ט"ז שנה' (לונץ, לוח (לשנת תרס"ב), עמ' 167). ככל הנראה השניים הללו הם האחים אורנשטיין. ראו בהע' הבאה. ר' גפני, העיר, בפרט לאור עדויות משפחתיות, שחמישה מבני משפחת מזרחי שעלו ארצה מאורפה בשלהי המאה ה-19, הגיעו ככל הנראה ליריחו כבר בשנת 1902 "שם עסקו במסחר, וכן חכרו קרקעות חקלאיות, והחלו לעבדן בהצלחה בלתי מבולגרת" (גפני, הנוכחות, עמ' 58-57), אולם כאמור מסתבר שבאותה העת הם רק עבדו בתור פועלים, בשטח החכור על ידי משפחת אורנשטיין.

אורנשטיין, בהרכב מצומצם.⁷⁴⁶

ככל הנראה, למשה אברהם אורנשטיין ולמטע שגידל, מתייחסת הכתבה שפורסמה בכתב העת הפלס, בשנת השמיטה תרס"ג:

"אחד מעובדי האדמה בעיר יריחו, בא לפני הגאון מוהר"ר אלי' [הו] דוד ראבינאוויץ תאומים הי"ו רב בירושלים טובב"א, לבקש תמיכה, ויספר לו, כי בשמיטה הקודמת עשה גם הוא ככל בעלי המושבות, היתר המכירה באופן היותר חמור, כהוראת הגאון הצדיק מרן ר' יהושע ליב דיסקין זללה"ה [...]. אך אחרי כן לא הצליח, כי בא ארבה ויכלה את הכל, וגמר בלבו בשנה הזאת שלא לעשות עוד שום היתר בשמיטה".⁷⁴⁷

לא ברור מה עשו בני המשפחות הבולגריות במהלך שנת השמיטה תרנ"ו.

746. דוד ילין ביקר בשלהי שנת תרנ"ט ביריחו ותיאר את ביקורו בהרחבה במאמרו 'לארץ ירד' (המאמר פורסם בהמשכים בגיליונות המליץ, החל מגיליון 265 ('א טבת תר"ס (13.12.1895), ופורסם אחר כך שוב אצל: ילין, כתיב, ב, עמ' 272-317; ברלוביץ, אעברה נא, עמ' 237-281). ילין ציין שם שבייריחו בית יהודי אחד, "בית מוסא אליהודי", הוא אחינו האחד אשר נשאר לפלטה מכל הישוב החדש אשר התכונן שמה לפני שנים אחדות", אותו הוא מכנה בהמשך ר' משה. הוא גם ציטט את אחיו של בעל הבית, ר' יעקב התגורר אף הוא במקום, שציין חנויות ש"לפני שנים אחדות החזיקו בהן אחדים מאחינו הספרדים, אך סוף סוף עזבו מקומם לנכרים, ואנחנו נשארנו בודדים במקום הזה". בהמשך מתואר שבני המשפחה עיבדו פרדס גדול אותו חכרו לעשר שנים וכן עצי פרי נוספים, כמו תפוחים ואגסים, אולם בשל עזיבתם של חבריהם, שהותירו אותם ללא כוחות עבודה מספיקים, ובשל הארבה שחיסל בשנה החולפת את כל הירקות שגידלו, הם לא הצליחו לעמוד בתנאי החכירה. פנייתם לעזרה לחובבי ציון ולגורמים נוספים, לא נשאה פרי, והאדמה נשמטה מידיהם והוחכרה למיסיון. בלית ברירה חכרו שדה מאיש פרטי, למשך שנים רבות. ר' משה שלח את אשתו ואת חמשת בניו שלח לחו"ל לבית קרוביו. ובמקום מתגוררים, הוא, אחיו ר' יעקב ואשתו אחיו בלבד. פרטים אלו תואמים את דבריו של לונץ (ראו בהערה הקודמת) שבשנת תרס"ב התגוררה במקום משפחה אחת שחכרה את אדמת אחד התושבים. יש לציין שבמכתב בידיש מ-1.1899.29 ('ז' בשבט תרנ"ט) לאברהם סנאומן, מחובבי ציון בלונדון שביקר במקום, מבקשים האיכרים, המציינים שהם מתגוררים במקום זה ארבע שנים, סיוע לזריעה, "בשביל שני אחים מיריחו", וברור שמדובר באחים אורנשטיין. בדבריהם הם מזכירים שעציהם עומדים לצאת משנות הערלה ובכוונתם לשווקם בשנה הבאה (אילן, איכרי יריחו, עמ' 191-192; ארליך, יריחו היהודית, עמ' 154-155). במכתב נוסף, ברומניה, מ-14.4.1899 ('ד' באייר תרנ"ט) לרב ד"ר משה גסטר, הם חוזרים ומתארים את מצבם ואת היותם שומרי המצוות התלויות בארץ, ומזכירים את היות אילנותיהם כרגע בשנות הערלה, ובמבקשים סיוע לטעת עצי לימון תפוזים ואתרוגים. למכתב צורפה המלצה של שמואל רפאלוביץ "לעשות עבור הנדכאים 'בני יריחו' אשר המה בני עירו - ילידי רומניה - כי מצבם רע מאד". כעבור חמשה שבועות שלחו האיכרים מכתב נוסף לד"ר גסטר. הם ציינו שחכרו 500 דונם וביקשו תמיכה לצורך עיבודם (אילן, שם, עמ' 191). בשנת תרס"ח (1908) ביקרה במקום רחל ינאית בן-צבי, ומצאה ביריחו משפחה יהודית אחת. "בעל הבית, ר' משה, הוא עטור זקן ופיאות ולבוש קפוטה ארוכה". החולם להקים התיישבות יהודית במקום. הוא מתגורר במקום עם אשתו, הנראית צעירה ממנו בהרבה, "מטפחת לבנה קשורה לה לסנטרה לבל יראה שער ראשה" והיא דוברת יידיש, ו"זה שבועות מספר שעברה עם בעלה ליריחו" (בן-צבי, דרכי ספרתי, עמ' 23). אילן (שם) שיער שמדובר בר' משה אברהם אורנשטיין.

747. הפלס, ג (תרס"ג), עמ' 447. הפרטים הביוגרפיים ותיאור התקפת הארבה תואמים לאמור בנוגע למשפחת אורנשטיין. אמנם רוב המקורות שצינו לעיל מציינים שאורנשטיין התיישב במקום רק במהלך שנת תרנ"ז, אולם ככל הנראה הוא החל בעיבוד השטח כבר במהלך שנת תרנ"ו, כפי שעולה גם ממכתבו הנזכר בהערה הקודמת. ייתכן שלא ראו כלל צורך לבצע מכירה למטע, שהרי מדובר באדמה מוכרת וההיתר המדובר אינו אלא בנוגע לעבודות המותרות ובעיקר למסחר בפירות.